

FRANCISZEK NOWAK

WSP w Bydgoszczy

ĆWICZENIA ORTOGRAFICZNE I INTERPUNKCYJNE W OBOWIĄZUJĄCYCH PODRĘCZNIKACH DLA UCZNIÓW KLAS IV – VIII

Rola ćwiczeń ortograficznych

Stosując ćwiczenia ortograficzne /wraz z ćwiczeniami z zakresu przestankowania/ zmierzamy do wytworzenia nawyku **poprawnego pisania pod względem ortograficznym**. W realizacji tego celu, ćwiczenia te spełniają wieloraką rolę, polegającą na wytworzeniu u uczniów właściwego stosunku do poprawnej pisowni¹. Stosunek ten przejawia się w odpowiedzialności, czujności i spostrzegawczości ortograficznej oraz w wyrobieniu ładu ortograficznego w umyśle uczniów.

Wyrabianie **poczucia odpowiedzialności za zapisane słowo** uzależnione jest od odpowiedniego nastawienia motywacyjnego uczniów, tj. od zrozumienia potrzeby poprawnego pisania i –równocześnie– od powstania takiej potrzeby oraz chęci jej zaspokojenia.

Poczucie odpowiedzialności ortograficznej wywołuje **odpowiedzialność i czujność ortograficzną**, polegającą na pobudzeniu, w toku pisania, uwagi czynnej oraz zastanowieniu się, czy i jaką trudność ortograficzną zawiera pisany wyraz. Stała czujność ortograficzna niezbędna jest w ciągu całego procesu nauki ortografii. Z chwilą opanowania pisowni występuje ona zazwyczaj tylko w nowych sytuacjach i przy nowym materiale językowym. Pomaga wówczas znajomość zasad i reguł ortograficznych, osiągnięta jednak dopiero na wyższych szczeblach nauki szkolnej.

Jednak przygotowanie do posługiwania się teorią /wiedzą/ ortograficzną powinna rozpocząć się już w początkowych klasach szkoły podstawowej, gdyż ułatwia to uczniowi późniejszą orientację w materiale ortograficznym, a tym samym zapobiega błędnym zapisom w klasach IV–VIII.

Efektom nauczania ortografii jest opanowanie reguł ortograficznych wraz z właściwym ich stosowaniem, a także umiejętność korzystania ze słowników ortograficznych, która –zwłaszcza w przypadku zapisu konwencjonalnego – należy do umiejętności podstawowych. Opanowanie reguł ortograficznych wytwarza ład w rozumieniu ucznia dotyczącym spraw pisowni, umiejętność zaś ich zastosowania doprowadza do sprawności posługiwania się nimi, co daje w rezultacie automatyzm poprawnego zapisu, zwany nawykiem ortograficznego pisania.

W toku nauczania ortografii budzi się **spostrzegawczość ortograficzna** w postaci łatwości zauważania błędów, nieprawidłowości w zapisie własnym lub odczytanym z gotowego tekstu. Spostrzegawczość ortograficzną osiągają uczniowie głównie przez stałe, systematyczne ćwiczenie w samokontroli, w sprawdzaniu każdego dokonanego zapisu oraz przez analizę ortograficzną tekstów zawierających trudności ortograficzne. Spostrzegawczość ortograficzna jest jednym z niezbędnych warunków osiągnięcia umiejętności poprawnego ortograficznie pisania, dlatego też ćwiczenie tej cechy należy do podstawowych zadań w nauce ortografii.

Poprawność ortograficzną, warunkującą ogólną poprawność wypowiedzianą się w piśmie, osiąga się pewniej i dokładniej przez **powiązanie ćwiczeń ortograficznych z innymi rodzajami ćwiczeń w pisaniu**, tj. z ćwiczeniami słownikowymi, gramatycznym oraz z innymi

działami nauki języka, a także innymi przedmiotami nauczania.

Poprawność wyrażania myśli w piśmie uzależniona jest całkowicie od poprawności wyrażania ich w słowie mówionym, jako że słowo pisane jest utworem słowa mówionego, stanowi jego widomy obraz. Stąd wypływa konieczność łączenia ćwiczeń ortograficznych z wszelkimi formami ćwiczeń w mówieniu.

Na wytworzenie prawidłowej formy pisemnej języka w zasadniczy sposób wpływa bezsprzecznie poprawny wzór, jakiego dostarcza słowo drukowane, dlatego też niezbędne jest wiązanie wszelkich form ćwiczeń ortograficznych z czytaniem – zarówno cichym, jak i głośnym, i to nie tylko na lekcjach języka polskiego.

Wszelkie ćwiczenia w pisaniu, a więc i ortograficzne, stanowią tylko środek do osiągnięcia celu, jakim jest **umiejętność poprawnego wyrażania myśli w piśmie**, o czym stale należy pamiętać. Niemniej, z uwagi na podstawową rolę ćwiczeń ortograficznych w osiągnięciu tej umiejętności, trzeba uczynić wszystko, aby one tę rolę rzeczywiście spełniały i dały pożądane rezultaty.

Do najważniejszych zasad nauczania, od których zależy pomyślność jej wyników – w odniesieniu do pracy ucznia – należy zasada świadomości i aktywności². W myśl tej zasady uczniowie powinni dobrze rozumieć zdobywaną w szkole wiedzę i samodzielnie pokonywać trudności związane ze zrozumieniem tego, czego się uczą. Stąd wypływa konieczność zainteresowania uczniów celem, do którego zmierzają w okresie opanowania prostych form językowych w mowie i piśmie, wytworzenie czynnej postawy uczniów wobec zjawisk językowych oraz wyrobienie pewności i samodzielności w operowaniu różnymi formami językowymi, umiejętności inteligentnego zastosowania wiedzy, zdobytej w toku nauki szkolnej.

W artykule niniejszym przedstawiamy ćwiczenia ortograficzne i interpunkcyjne w podręcznikach dla ucznia klasy IV – VIII, odstępując nieco od przyjętego tradycyjnie podziału ćwiczeń, zawartych w pracach np. M. Froelichowej, J. Ledóchowskiej *Metodyka nauczania ortografii w szkole ogólnokształcącej* (Warszawa 1961) czy E. Polańskiego *Dydaktyka ortografii i interpunkcji* (Warszawa 1987). Zmodyfikowanego podziału ćwiczeń ortograficznych dokonaliśmy biorąc pod uwagę kryterium:

- dydaktyczne, w którym wyróżniliśmy przepisywanie, pisanie z pamięci, pisanie ze słuchu;
- językoznawcze, wyróżniając ćwiczenia ortograficzno-słownikowe, ortograficzno-gramatyczne.

Natomiast analizę ortograficzną, pracę ze słownikiem ortograficznym traktujemy jako ćwiczenie równoległe w pracy nad ćwiczeniem wyżej wymienionych grup.

Stąd proponowany schemat podziału ćwiczeń ortograficznych

Typy ćwiczeń ortograficznych

kryterium dydaktyczne:	1) przepisywanie	ćwiczenia równoległe:
	2) pisanie z pamięci	
	3) pisanie ze słuchu	analiza ortograficzna
kryterium językoznawcze:	1) ortograficzno-słownikowe	– praca ze słownikiem ortograficznym
	2) ortograficzno-gramatyczne	

Podstawowym środkiem prowadzącym do osiągnięcia umiejętności poprawnego pisania są w podręcznikach szkolnych klas IV–VIII ćwiczenia ortograficzne, których **wyłącznym celem jest wyrabianie nawyków poprawnego pisania**, jak np. przepisywanie, pisanie z pamięci i pisanie ze słuchu oraz ćwiczenia, których cel ortograficzny występuje w ścisłym związku z innymi działami nauki o języku. Są to ćwiczenia ortograficzno-słownikowe, ortograficzno-gramatyczne.

Najczęściej stosowanym ćwiczeniem ortograficznym w podręcznikach szkolnych jest przepisywanie. Aby mechaniczne przepisywanie tekstów nie stawało się okazją do błędów, autorzy podręczników starają się zwrócić uwagę ucznia na problem ortograficzny poprzez stosowanie specjalnych poleceń. W poleceniach takich spotykamy się z wymaganiami dotyczącymi:

1. Wyszukania i podkreślenia /lub innego zaznaczenia/ określonych liter, np.:

Przepisz podane wyrazy. Podkreśl wyróżnione litery.

Czym można uzasadnić pisownię ó w tych wyrazach

popiół – popielnik

ziółko – ziele

przyjaciółka – przyjaciel

siódma – siedem

szósta – sześć

niósł – nieść

Przepisz podane wyrazy, podkreślając sylaby akcentowane napisałbym, przeczytałbym, przeczytalibyśmy, przeczytalibyście.

2. Wyszukania i podkreślenia ważnych pod względem ortograficznych form wyrazów, np.:

Przepisz podane rzeczowniki. Podkreśl zakończenie – mierz, –mistrz. Zapamiętaj, że w tych zakończeniach piszemy zawsze rz.

kątomierz, gazomierz, taksomierz, paliwomierz, kroplomierz, ogniomistrz, zegarmistrz, wicemistrz, burmistrz, baletmistrz. (IV)

3. Wyszukania i podkreślenia wyrażzeń i zwrotów zawierających trudności ortograficzne, np.:

Przepisz i dopisz przymiotniki pochodzące od podanych rzeczowników:

bomba – zamach

dokument – film

eksperyment – budowa

dentysta – zabieg

entuzjizm – barwa

koncepcja – praca

konkurencja – cena

kontur – mapa

moment – ruch

pretensja – zachowanie się

Przepisz i uzupełnij według wzoru:

płótno – koszula płócienna

skóra – walizka

ogół – sprawa

góra – okolica

równina – krajobraz

róża – ogród

4. Wyszukania wyrazów – przykładów odnoszących się do określonej reguły ortograficznej lub stanowiącej wyjątek z danej reguły, np.:

Przepisz, umieszczając w jednym wierszu te wyrazy, w których litera **i** jest tylko znakiem miękkości spółgłoski, a w drugim te, w których jest także znakiem samogłoski.

Wypisz z mapy administracyjnej Polski nazwy dziesięciu miejscowości leżących w granicach twego województwa, a następnie od każdej z nich utwórz nazwisko w formie przymiotnika na **–ski**, **–cki** lub **–dzki**.

5. Przepisania z uzupełnieniem luk literami lub wyrazami zawierającymi określoną trudność ortograficzną, np.:

Przepisz podane wyrazy, wstawiając brakujące litery.

Tomasz.. w, Pawł..w, wędr..wka, klas..wka, maj..wka, Nowak..wna, zas..wka, sk..wka.

Przepisz podane wyrażenia, uzupełniając formy liczebników nieokreślonych.

kilk.... uczniów, kilk.... uczennic, kilk.... domów, kilk.... nast.... żołnierzy, kilk....naś.... kobiet, kilk....naś.... domów.

Przepisz podane przymioniki, uzupełniając brakujące litery.

Uzasadnij ich pisownię.

Głuchołazy – głuchota /–/ki

Łódź – łó/–/ki

Ostróda – ostró/–/ki

Płock – pło/–/ki

Podlasie – podła/–/ki

Sieradz – siera/–/ki

Suraż – sura/–/ki

Swarzędz – swarzę/–/ki

Tarnobrzeg – tarnobrze/–/ki

Wałbrzych – wałbrzy/–/ki

Żmigród – żmigro/–/ki

Żmudź – żmu/–/ki

6. Przepisanie ze zmianą formy gramatycznej wyrazów, w których występuje trudność ortograficzna, np.:

Przepisz podane wyrazy i uzasadnij ich pisownię. Podkreśl litery, które oznaczają wymieniające się głoski.

wół – bo

dworzec – bo

rów – bo

wożę – bo

szkół	— bo	grozę	— bo
w borze	— bo	możesz	— bo
na dworze	— bo	pieniądz	— bo

Do podanych wyrazów dopisz inne formy przypadkowe lub wyrazy pokrewne, w których wymienia się na sz.

brzuch	—	suchy	—	płochy	—
mech	—	blacha	—	starucha	—
pociecha	—	kicha	—		

Ćwiczenia ortograficzno-słownikowe

Ćwiczenia te powinny występować obok systematycznego zaznajamiania uczniów z przepisami ortograficznymi, gdyż sama znajomość przepisów nie wystarczy, aby doprowadzić uczniów do nawyku ortograficznego pisania, które powinno stać się czynnością automatyczną. Chodzi więc przede wszystkim o poprawne pisanie autoratyczne pojedynczych wyrazów i ich form gramatycznych, tych najbardziej potrzebnych uczniowi przy pisaniu.

Podstawowym założeniem metodycznym wszelkich ćwiczeń słownikowo-ortograficznych jest ich ścisły związek z czytaniem, mówieniem i pisaniem. Wyraz, który ma być przyswojony pod względem ortograficznym, powinien być najpierw opracowany pod względem treści oraz wymowy i wejść do czynnego zasobu słownikowego ucznia.

Każde ćwiczenie, które przyczynia się do rozszerzenia zakresu słownictwa ucznia, do pełniejszego władania słowem, przyczynia się również do wyrobienia poprawności ortograficznej. Wszystkie prace zmierzające do utrwalenia słownictwa, w dużym stopniu wymagają ćwiczeń piśmiennych, które ułatwiają proces zapamiętywania oraz włączenia poznanych wyrazów do czynnego inwentarza słownego ucznia.

Do tej grupy ćwiczeń ortograficznych należą ćwiczenia typu:

Przepisz podane wyrazy, a następnie podkreśl litery oznaczające spółgłoski, po których piszemy rz

brzoza, wybrzeże, brzuch,
 przesłuchanie, przychód, przepisać,
 wydrzeć, drzazga, drzewny,
 wytrzeć, trzask, potrzebny,
 grzyb, ogrzewać, grządka,
 krzyk, krzaczasty, krzywić,
 chrzan, chrząstka, chrzęścić,
 spojrzenie, dojrzewać, wejrzeć,
 wrzawa, wrzos, wrzód.

Przepisz nazwy miejscowości i dopisz pokrewne rzeczowniki z ramki.

Europa —	Mazury —
Ameryka —	Śląsk —
Francja —	Mazowsze —
Polska —	Pomorze —

Szwajcaria — Warszawa —
 Austria — Wrocław —

Europejczyk, Amerykanin, Francuzka, Polak, Szwajcar, Austriaczka, Mazur, Warszawianin, Wrocławianin, Ślązak, Mazowszanin, Pomorzanin.

Ćwiczenia ortograficzno-gramatyczne

Poza ćwiczeniami ortograficzno-słownikowymi istnieje w podręczniku grupa ćwiczeń ortograficzno-gramatycznych. Są to ćwiczenia ortograficzne związane z nauczaniem gramatyki języka polskiego. Ich celem jest utrwalenie pewnej formy gramatycznej z jednoczesnym utrwalaniem pisowni tych form gramatycznych. Przeprowadzić ich nie można inaczej, jak tylko w ścisłym związku z podawaniem wiadomości gramatycznych. Dlatego ćwiczenia typu ortograficzno-gramatycznego występują dopiero w miarę tego, jak uczniowie w poszczególnych klasach zapoznają się z odpowiednimi zjawiskami gramatycznymi. Nie znaczy to, żeby w praktyce znacznie wcześniej nie mieli oni do czynienia z zapisami podobnego typu, jednak przyswajanie ich powinno się odbywać na podstawie wskazań nauczyciela, w związku z różnego rodzaju pracami piśmiennymi. Wiadomości z gramatyki muszą wyprzedzać naukę ortografii i prowadzić do uzasadnienia związanych z nimi zjawisk ortograficznych. Uczeń wpraw musi poznać odmianę rzeczowników, potem regułę, np. z końcówką biernika rzeczowników żeńskich zakończonych na *-a* jest *-ę* / *a* nie *-e*/. Takie też ćwiczenie spotykamy w podręczniku.

Z niżej podanych zdań wypisz oddzielnie rzeczowniki rodzaju żeńskiego w bierniku liczby pojedynczej. Podkreśl końcówki.

Jacek zmienił wodę w akwarium.

Cenimy zawsze dobrą pracę.

Przewidujemy na cały tydzień słoneczną pogodę.

Wkrótce pójdziemy na zbiórkę drużyny.

Dziecko bawi się piłką.

Stefan się oblał gorącą herbatą.

Wycieczka była dla nas interesującą przygodą.

Istnieje duże bogactwo ćwiczeń ortograficzno-gramatycznych.

Do najczęściej stosowanych należą:

1. Dopisywanie wyrazów lub ich elementów, np. przy omawianiu budowy słowotwórczej wyrazów uczeń wyróżnia lub dopisuje formanty słowotwórcze, np.:

Napisz po dwa przykłady czasowników z formantami przedrostkowymi: **od-**, **do-**, **ob-**, **na-**, **pod-**, **z-**

Przepisz podane wyrazy podstawowe i dopisz do nich według wzoru wyrazy pochodne zakończone na **-dztwo**, **-ctwo**.

wojewoda — ptak —

śledzić — jeździec —

dowodzić — poradnik —

sąsiad — pośredniczyć —

Wzór inwalida — inwalidztwo

2. Wyszukiwanie w tekście określonych form gramatycznych:

np. po opracowaniu określonej formy czasownika uczniowie wyszukiują we wskazanym tekście imiesłowy przymiotnikowe czynne i bierne i w ten sposób utrwalają ich pisownię:

Łukaszowi było lekko i wesoło, kiedy wyszedł za bramę. Od pół, bardzo to już na przedmieściach bliskich, od sadów otaczających małe domki o szedł powiew pachnący soczystą korą drzew, kwitnącym szczawiem, koniczyną.

Późnym wieczorem, kiedy siedział już w stajni na sianie i chciał zdać sobie sprawę z przebiegu całego dnia, czuł w głowie chaos. Mimo późnej nocy nie kładł się, raz jeszcze chciał obejrzeć i w pamięci jakoś utwalić minione godziny...

3. Zmiana form występujących w tekście na inne, np.

Do podanych czasowników dopisz formy liczby pojedynczej czasu przeszłego w rodzaju męskim i żeńskim według wzoru.

zacząć — zacząłem, zaczęłaś, zaczął

zaczęłam, zaczęłaś, zaczęła

płynąć —

zamknąć —

4. Dopisywanie podanych wyrazów we właściwej formie

Przepisz podane czasowniki i dopisz formy bezokolicznika

przyjęła —

runęła —

stanęła —

płynęła —

sfrunęła —

5. Budowanie zdań z określonych wyrazów, np. konkurs, legenda, komentarz, koncert.

Podręczniki szkolne zawierają różne typy ćwiczeń ortograficznych, które należy stosować równoległe w nauce ortografii, a więc służące utrwalaniu w pamięci pisowni danego wyrazu, jak i kształcące umiejętność przeprowadzania różnego typu analiz ortograficznych.

Są to następujące rodzaje ćwiczeń:

1. Ćwiczenia skupiające aktywną postawę ucznia na postaci graficznej wyrazu, utrwalające w jego pamięci poszczególne litery w danym wyrazie. Są to ćwiczenia w uważnym, głośnym odczytywaniu wyrazów, w starannym ich przepisywaniu, ćwiczenia polegające na podkreślaniu i dopisywaniu opuszczonych w wyrazach liter. Analiza literowa wyrazu jest konieczna zwłaszcza przy pisowni wyrazów obcego pochodzenia, nazwiskach i przy zwalczaniu złych nawyków ortograficznych. Ćwiczenia te wiążą się z syntetycznym utrwalaniem w pamięci ucznia pisowni całego wyrazu.

2. Ćwiczenia utrwalające odruch poprawnego pisania całych wyrazów, wchodzących w skład czynnego słownika ucznia, głównie poprzez przepisywanie. Autorzy podręczników nie wykorzystują tu ćwiczeń ortograficznych, typu dyktando twórcze czy autodyktando. Ćwiczenia te nie wymagają oddzielnych tekstów, gdyż ćwiczenia — przepisywania dostarczają materiału do tych typów dyktand. Należało jednak wprowadzić dodatkowe polecenia — zadania typu: poproś kolegę, koleżankę, kogoś z domowników, by ci podyktowali to ćwiczenie. Głównie dotyczy to ćwiczeń, w których liczbę pojedynczą zamieniono na mnogą, zamiast czasu teraźniejszego należało użyć przeszłego, słowa osobowe zamienić na imiesłowy, użyć stopnia wyższego

przymiotników. Inny wariant tego dyktanda polega na komponowaniu opowiadań na określone tematy przy użyciu pewnej grupy ortogramów. W podręczniku J. Wójcik *Język polski* /Warszawa 1981/ są podane zestawy ortogramów, które można wykorzystać do tego typu ćwiczeń.

3. Ćwiczenia ortograficzno-gramatyczne

- a) uczące przepisów ortograficznych na podstawie wiadomości gramatycznych,
 - b) uczące analizy problemu ortograficzno-gramatycznego na podstawie przykładów reprezentujących jedną zasadę /np. obserwacja formantów przedrostkowych/. Ćwiczenia te kształcą umiejętność wykorzystywania wiadomości gramatycznych dla potrzeb ortografii.
4. Ćwiczenia w samodzielnym posługiwaniu się słownikiem ortograficznych, wdrażające do poznania zakresu i układu słownika, układu przepisów oraz ćwiczenia wskazujące okoliczności, w których należy posługiwać się słownikiem.

W dotychczasowych klasyfikacjach ćwiczeń ortograficznych brakuje podziału, który byłby pomocny w pracy dydaktycznej nauczyciela na co dzień, pozwalający świadomie wybrać ćwiczenie ortograficzne do pracy z uczniami.

Dobór ćwiczeń ortograficznych w procesie nauczania – uczenia się jest determinowany przez:

- a) **dział języka**, który decyduje o opracowywanym materiale ortograficznym i zasadzie pisowni. Na przykład, przy opracowywaniu fleksji możliwa jest realizacja zasady pisowni ó niewymiennego w dopełniaczu liczby mnogiej rzeczowników rodzaju męskiego zakończonych na –ów czy pisownia –ę w pierwszej osobie czasowników liczby pojedynczej w czasie teraźniejszym. Słowotwórstwo w klasie 6. pozwala na opracowanie pisowni przedrostków roz–, bez–, z–, /s–, ś–/, ws–, wez– ws–, wes–/, pisowni j po przedrostkach czy pisowni zakończeń –ski, –cki, –dzki, –stwo, –dztwo, –źba, –śba.

Opracowywany dział języka decyduje o tym, że wyróżnia się ćwiczenia ortograficzno-fonetyczne, ortograficzno-fleksyjne, ortograficzno-słowotwórcze i ortograficzno-składniowe,

- b) **funkcję ćwiczeń ortograficznych w procesie nauczania – uczenia się**, tj. czy ich zadaniem ma być funkcja utrwalania – wyrabianie i utrwalanie nawyków/ czy funkcja sprawdzająca, tj. służąca kontroli wyników.

Na etapie wyrabiania i utrwalania nawyków ortograficznych można korzystać z takich form ćwiczeń, jak przepisywanie, pisanie z pamięci, pisanie ze słuchu, pisanie z komentowaniem, gry dydaktyczne czy analiza ortograficzna. Kontroli wyników nauczania z ortografii służyć będą ćwiczenia sprawdzające typu: dyktando sprawdzające, test ortograficzny czy przepisywanie jako sprawdzian.

3. Typ pamięci wzrokowej, słuchowej czy motorycznej.

Zdolności percepcyjne uczniów związane z ich typami pamięci zobowiązują nauczyciela do stosowania ćwiczeń dla wszystkich rodzajów pamięci uczniowskiej. Ćwiczenia ortograficzne dla wzrokowców wpomagają zapamiętanie u uczniów z pamięcią słuchową i motoryczną; ćwiczenia ortograficzne dla słuchowców wspomagają uczniów o pamięć wzrokową i motoryczną, a ćwiczenia ortograficzne dla uczniów o pamięć motoryczną wspomagają pamięć wzrokowców i słuchowców. Nie może być mowy o doborze ćwiczeń ortograficznych tylko dla uczniów o jednym typie pamięci, gdyż pozostałym wyrządilibyśmy

krzywdę, nie dając im właściwego materiału ćwiczeniowego dla ich typu pamięci.

4. Wiek ucznia

W pierwszym roku nauczania przeważa przepisywanie. Stopniowo wprowadza się obok niego pisanie z pamięci i pisanie ze słuchu. W następnych latach na czoło wysuwa się pisanie z pamięci obok przepisywania i pisanie ze słuchu.

5. Cechy gatunkowe /dystynktywne/ ćwiczenia ortograficznego

Od zespołu klasowego zależy będzie, jakie ćwiczenie ortograficzne wybierze nauczyciel. W klasie o małym zainteresowaniu sprawami ortografii na pewno sprawdzą się ćwiczenia ortograficzne w formie gier dydaktycznych, natomiast w klasie o wyrobionej wyobraźni można zastosować ćwiczenie ortograficzne—dyktando twórcze.

Niejednokrotnie zasada ortograficzna wpłynie na wybór odpowiedniego ćwiczenia. Dla utrwalenia wybranych reguł czy form można posłużyć się ćwiczeniem ortograficznym—dyktandem z objaśnieniem czy dyktandem wybranych reguł i form. Umocnienie nawyków ortograficznych wiązać należy z ćwiczeniami redakcyjnymi i stylistycznymi.

Natomiast w sprawdzaniu wiedzy z ortografii posłużyć się można testem ortograficznym, dyktandem sprawdzającym czy przepisywaniem jako sprawdzianem.

Powyższe determinaty dydaktyczne doboru ćwiczeń ortograficznych przez nauczyciela do pracy z uczniem, w procesie nauczania—uczenia się przedstawia tabela 1.

Tabela 1. Determinanty doboru dydaktycznego ćwiczenia ortograficznego przez nauczyciela w procesie nauczania—uczenia się

Dział języka a ćwiczenia ortograficzne	Miejsc ćwiczeń w procesie nauczania—uczenia się	Typy pamięci a ćwiczenia ortograficzne	Wiek uczniów a ćwiczenia ortograficzne	Cechy gatunkowe ćwiczenia ortograficznego
1	2	3	4	5
1. Ćwiczenia ortograficzno-słownikowe	1. Ćwiczenia wprowadzające	1. Ćwiczenia o percepcji wzrokowej	I. Etap /kl. młodsze/ 1. Przepisywanie	1. Przepisywanie utrwalające z analizą treści
2. Ćwiczenia ortograficzno-gramatyczne	2. Ćwiczenia utrwalające	2. Ćwiczenia o percepcji słuchowej	2. Pisanie z pamięci	2. Przepisywanie utrwalające z analizą gramatyczno-ortograficzną
2.1. Ćwiczenia ortograficzno-fonetyczne	2.1. Przepisywanie	3. Ćwiczenia o percepcji motorycznej	3. Pisanie ze słuchu	
	2.2. Pisanie z pamięci		II. Etap /kl. starsze/ 1. Pisanie z pamięci	3. Przepisywanie twórcze jako sprawdzian
2.2. Ćwiczenia ortograficzno-fleksyjne	2.3. Pisanie z komentowaniem		2. Przepisywanie	
2.3. Ćwiczenia ortograficzno-słowotwórcze	2.4. Pisanie z komentowaniem		3. Pisanie ze słuchu	4. Pisanie z pamięci;
2.4. Ćwiczenia ortograficzno-składniowe	2.5. Analiza ortograficzna			5. Dyktando z objaśnieniem
	2.6. Gry dydaktyczne			

1	2	3	4	5
	3. Ćwiczenia sprawdzające 3.1. Dyktando sprawdzające 3.2. Przepisywanie jako sprawdzian 3.3. Test ortograficzny			6. Dyktando; wybranych reguł i form 7. Dyktando swobodne 8. Dyktando twórcze 9. Autodyktando 10. Dyktando; –sprawdzian 11. Analiza ortograficzna; 12. Pisanie z komentowaniem 13. Gry dydaktyczne

Badania nasze objęły również frekwencję ćwiczeń ortograficznych w podręcznikach szkolnych kład 4–8, gdyż ich ilość powinna być dostosowana do potrzeb ortograficznych uczniów, tj. frekwencji ich błędów popełnianych w pracach pisemnych a ujawnionych w badaniach ogólnopolskich opisanych w pracy F. Nowaka *Metoda statystyczna /kwantytatywna/ w nauczaniu ortografii /Bydgoszcz 1989/*.

Tabela 2. Frekwencja ćwiczeń ortograficznych i interpunkcyjnych w podręczniku klasy IV

Lp.	Materiał ortograficzny	Liczba wystąpień
1	Pisownia wyrazów z rz, ż	49
2	Pisownia wyrazów z h, ch	40
3	Pisownia wyrazów z ó	38
4	Pisownia ę, ą, en, em, on, om	
5	Pisownia nie z czasownikami, rzeczownikami, przymiotnikami i przysłówkami	29
6	Stosowanie wielkich liter	19
7	Pisownia zakończeń bezokolicznika	9
8	Pisownia wyrazów z u	7/brak w progr.
9	Pisownia wyrazów z utratą dźwięczności spółgłosek na końcu wyrazu	6
10	Pisownia przymków	5
1	Oddzielanie przecinkiem jednorodnych części zdania i zdań składowych w zdaniu złożonym	21

1	2	3
2	Znaki interpunkcyjne na końcu zdania	19
3	Dzielenie wyrazów przy przenoszeniu	10

Źródło: J. Wójcik, *Język polski, Ćwiczenia i wiadomości z gramatyki oraz pisowni dla klasy 4*, Warszawa 1981; M. Nogajowa, *Polska mowa*, Warszawa 1981

Tabela 3. Frekwencja ćwiczeń ortograficznych w podręcznikach klasy V

Lp.	Materiał ortograficzny	Liczba ćwiczeń ortogr.
1	Stosowanie wielkich liter	24
2	Pisownia wyrazów z ó	19
3	Pisownia wyrazów z rz	19
4	Pisownia form liczebników prostych	18
5	Pisownia i, j po spółgłoskach i samogł.	15
6	Pisownia wyrazów z ź	14
7	Pisownia czasowników typu zacząć, płynąć	9
8	Pisownia przyimków z rzeczownikami	8
9	Ubezdźwięcznienie lub udźwięcznienie spółgłosek	8
10	Pisownia wyrazów z u	8 /brak w pro-
		gramie/
11	Pisownia wyrazów z h	7
12	Pisownia ę, ą, em, en, om, on	7
13	Pisownia form trybu przypuszczającego	7
14	Pisownia wyrazów z ch	1
15	Pisownia nie z rzeczownikami	1
1	Przecinek w zdaniu pojedynczym i złożonym	10
2	Znaki interpunkcyjne na końcu równoważnika zdania	9
3	Znaki interpunkcyjne w zapisie dialogu, w opisie, w notatce, w planie	3

Źródło: M. Jaworski, *Język polski, Ćwiczenia i wiadomości z gramatyki i pisowni dla klasy 5*, Warszawa 1982; M. Nogajowa, *Język i świat*, Warszawa 1982

Tabela 4. Frekwencja ćwiczeń ortograficznych w podręcznikach klasy VI

Lp.	Materiał ortograficzny	Liczba ćwiczeń ortogr.
1	Stosowanie wielkich liter	26
2	Pisownia przedrostków roz- , bez- , z- , wz- , wez-	19
3	Pisownia liczebników złożonych	11

1	2	3
4	Pisownia nie z rzeczownikami, przymiotnikami, przysłówkami, zaimkami i czasownikami	10
5	Pisownia wyrazów z rz	10
6	Pisownia przyimków złożonych	8 /brak w programie/
7	Pisownia wyrazów z ż	8
8	Pisownia wyrazów z h	5
9	Pisownia ę, ą, em, en, om, on	4
10	Pisownia wyrazów z ó	2
11	Pisownia j po przedrostkach	2
12	Pisownia połączeń gie, kie	1
1	Przecinek w zdaniu złożonym współrzędnie spójnikowym i bezspójnikowym	6
2	Dzielenie wyrazów przy przenoszeniu	6

Źródło: M. Jaworski, *Język polski, Ćwiczenia i wiadomości z gramatyki oraz pisowni polskiej dla klasy 6*, Warszawa 1983

Tabela 5. Frekwencja ćwiczeń ortograficznych w podręczniku klasy VII

Lp.	Materiał ortograficzny	Liczba ćwiczeń ortogr.
1	Pisownia skrótów i skrótowców	19
2	Pisownia nie z różnymi częściami mowy	12
3	Pisownia przysłówków i wyrażen przysłówkowych	12
4	Pisownia wyrazów z ó	9
5	Pisownia wyrazów z rz	9
6	Pisownia wyrazów z h	9
7	Pisownia łącznika w wyrazach złożonych	9
8	Pisownia zakończeń -wszy, -wszy w imięstwach	8
9	Stosowanie wielkiej litery	7
10	Pisownia wyrazów wtem, potem, przedtem, zatem	3
11	Pisownia wyrazów z ę, ą, om, on, em, en	2
12	Pisownia rzeczowników zakończonych na -arz, -erz, i -aż, -eż	1
13	Pisownia wyrazów z ch	1
	Przecinek w zd. nadrzędnym i podrzędnym i imięstwowym równoważniku zdania	38
	Oddzielanie przecinkiem wykrzyknika i wołacza	6

Źródło: M. Jaworski, *Język polski, Gramatyka i ortografia, Podręcznik dla klasy siódmej szkoły podstawowej*, Warszawa 1984

Tabela 6. Frekwencja ćwiczeń ortograficznych w podręczniku klasy VIII

Lp.	Materiał ortograficzny	Liczba ćwiczeń ortogr.
1	Stosowanie wielkiej litery	23
2	Pisownia przedrostków roz-, bez-, z-, wz-, wez-	10
3	Ubezdźwięcznienie lub udźwięcznienie spółgłosek	10
4	Pisownia liczebników	6
5	Pisownia nie z różnymi częściami mowy	5
6	Pisownia wyrażzeń przymikowych	5
7	Pisownia partykuł	5
8	Oznaczanie miękkości spółgłosek	2
9	Pisownia zakończeń -ski, -cki, -dzki	1
10	Pisownia rzeczowników zakończonych na -arz	1
1	Przecinki w zdaniu pojedynczym i złożonym	4
2	Oddzielanie przecinkiem wykrzyknika i wołacza	3

Źródło: J. Strutyński, *Język polski, Gramatyka i ortografia, Podręcznik dla klasy ósmej szkoły podstawowej*, Warszawa 1985

Sądzymy, że należy ocenić zaproponowaną liczbę ćwiczeń ortograficznych i interpunkcyjnych zawartych w podręcznikach uczniów klas IV–VIII szkół podstawowych w stosunku do badań współczesnego języka szkolnego uczniów klas IV–VIII i do ogólnopolskich badań stanu opanowania ortografii uczniów szkół podstawowych. Przydatne w tym względzie będą prace Franciszka Nowaka *O potrzebie specjalnego słownika ortograficznego dla uczniów szkół podstawowych*³ i *Ortogramy współczesnego języka polskiego klas IV–VIII szkoły podstawowej*⁴.

Ćwiczenia interpunkcyjne

Znaki interpunkcyjne są elementem szkolnego języka pisanego, za pomocą których uczniowie precyzują odcienie znaczeniowe swych wypowiedzi, a czytający na podstawie znaków interpunkcyjnych w zapisanym tekście percypuje wskazane przez nie znaczenie.

Ćwiczenia interpunkcyjne w podręcznikach szkolnych ze względu na funkcję znaku interpunkcyjnego można podzielić na – ćwiczenia oddzielające, w których znaki interpunkcyjne służą do oddzielenia jednej części tekstu od drugiej,

– ćwiczenia wydzielające, w których znaki interpunkcyjne służą do oznaczania granic konstrukcji syntaktycznych.

Wśród ćwiczeń oddzielających jedną część tekstu od drugiej wyróżniamy takie, które oddzielają zdanie poprzedzające od następującego, np.:

– Przeczytaj podane zdania złożone. Podziel je na zdania składowe. Zwróć uwagę na przecinki. Jaką funkcję pełnią one w tych zdaniach?

Król Stanisław August popierał sztukę i literaturę,
toteż malarze i poeci byli jego częstymi gośćmi.
Gdy będę w Warszawie, zwiedzę pałac Króla Stanisława
Augusta. Koleżanki odwiedziły Julkę, która chorowała
od tygodnia.

- Połącz zdania pojedyncze, tworząc zdania złożone.

Postaw, gdzie trzeba przecinki.

Ja chodzę do szkoły podstawowej.

Mój brat uczy się w technikum.

Poszedłbym chętnie do kina.

Muszę najpierw odrobić lekcje.

Zaczął padać deszcz.

Marysia wróciła do domu po parasolkę.

Nie zdążyłam na pociąg.

Wyszedłem za późno z domu.

- Utwórz z podanych zdań zdania współrzędnie złożone. Wstaw, gdzie trzeba, przecinek między zdaniami współrzędnymi.

Ciemności rzedły. Po mrokach rozlewała się świtowa szarość.

Pora była jeszcze wczesna. Na wschodzie rozpałały się pierwsze zorze. Niebo zaczęło się przecierać.

Z rana padał deszcz. Około południa rozpogodziło się.

Nastanie długotrwała pogoda. Przyjdą dni chmurne i dżdżyste.

Zaczął padać deszcz. Zrezygnowałam ze spaceru.

bądź rozdzielają człony jednorodne w zdaniu, np.:

- Przeczytaj podane zdania. Zwróć uwagę na wyróżnione człony.

Czy są to człony jednakowe i równorzędne? W jaki sposób zostało to oznaczone na piśmie?

Trawy, drzewa, krzewy usychały z braku deszczu.

Jabłonie, śliwy, grusze owocowały.

Dziadek, tatuś i wujek opryskują drzewa.

Ciepły, słoneczny dzień sprzyjał pracy w polu.

Tatuś pomagał kosić zboże **krewnym, sąsiadom, znajomym**.

Książki leżały **na stole, na biurku, na półce**.

- Przeczytaj podane zdania, zwracając uwagę na przestankowanie.

Wyjaśnij, dlaczego w pierwszych dwu zdaniach rozdziela się przecinkami przydawki połączone bezspójnikowo, a w następnych nie.

Wysoki, barczysty chłopiec był dobrym pływakiem.

Lubię czytać książki historyczne, podręcznicze i obyczajowe.

Mój starszy brat uczy się w technikum mechanicznym.

Moi znajomi mieszkają w nowym pięciopiętrowym domu.

W ćwiczeniach oddzielających zauważa się również inne znaki interpunkcyjne, jak choćby kropkę, znak zapytania, wykrzyknik, przecinek, wielokropek, dwukropek, średnik i myślnik.

W ćwiczeniach wydzielających znaki interpunkcyjne oznaczają granice struktur syntaktycznych, wprowadzonych do zdania w celu uzupełnienia lub wyjaśnienia jego treści oraz granic konstrukcji syntaktycznych, które zawierają nazwy osób lub przedmiotów, zwrot do osób lub przedmiotów albo wyrażenie osobistego stosunku piszącego do wypowiedzianej treści.

W podręcznikach szkolnych wśród ćwiczeń interpunkcyjnych konstrukcje wydzielające tworzyły:

- **równoważniki zdań:** Zwinny bokser, cofając się, powstrzymał ataki przeciwnika celnymi kontrami.
- **wołacze:** Nie mogę, Marku, dziś cię odwiedzić.
- **wyrazy wtrącone i dopowiedzenia:** Piotr, moim zdaniem, jest bardzo zdolny. Tegoroczny październik, według opinii meteorologów, będzie chłodny i dżdżysty.
- **zdanie podrzędne umieszczone wewnątrz zdania nadrzędnego:**
Ludzie, którzy przyszli zbyt późno, nie dostali już biletów na film.

Znaki wydzielające występują w ćwiczeniach interpunkcyjnych zawsze parzyście, a więc są to dwa przecinki /Przyjdę do ciebie, Zosiu, jutro/,

dwa myślniki /Tutaj? – Andrzej obruszył się – tutaj na pewno nie ma/,

dwa cudzysłowy /Sprawdź w „Wiadomościach”, jak nazywamy taki zwrot z imiesłowem przysłówkowym/ w przeciwieństwie do znaków oddzielających, które występują pojedynczo.

Trzeba przyznać, że ćwiczeń interpunkcyjnych wydzielających *sensu stricto* prawie w ogóle nie ma w podręcznikach szkolnych. A przecież trzeba uczniom uświadomić, że znaki wydzielające stanowią tylko jeden parzysty znak interpunkcyjny, a nie dwa znaki. Dlatego dwa przecinki, dwa myślniki itp. to nie powtarzanie przecinków, lecz zasadniczo inny typ interpunkcji /tak jak nie można ograniczyć się do jednego tylko nawiasu lub cudzysłowu, tak nie wolno ograniczyć się tylko do jednego przecinka lub myślnika, gdy znak ten występuje w znaczeniu wydzielającym/.

Z kolei ze względu na przeznaczenie, wykorzystania w toku lekcyjnym można ćwiczenia interpunkcyjne w podręcznikach klas IV–VI szkoły podstawowej podzielić na wprowadzające, utrwalające i sprawdzające.

Ćwiczenia interpunkcyjne wprowadzające poświęcone są opracowaniu nowych zagadnień z interpunkcji. Zawierają one bardzo wyraźnie zarysowane zagadnienia z interpunkcji, które mają być przedmiotem obserwacji, wnikliwej analizy i podstawą uogólnienia.

W toku obserwacji mogą uczniowie analizować ćwiczenie, wyszukując podobieństwa, różnice i wewnętrzne związki charakterystyczne dla danego zagadnienia z interpunkcji, np.

Przeczytaj podane zdania. Zwróć uwagę, w jaki sposób łączą się ze sobą wyróżnione człony. Wpisz do zeszytu wyrazy, które łączą te człony. Czy stawiamy przed nimi przecinek?

Śnieg i deszcz padały na przemian.

Boks ani zapasy nigdy nie interesowały Wojtka.

W ogródku posadzę kwiaty lub warzywa.

Staram się być grzeczny w domu oraz w szkole.

Kupię bratu książkę albo płytę.

Chcesz napić się wody czy soku?

Uogólnienie, wypływające z obserwacji i indukcyjnego wnioskowania może sprowadzić się do stwierdzenia istnienia pewnych zagadnień z interpunkcji i ustalenie ich cech; do podania definicji; do klasyfikacji.

Ćwiczenia interpunkcyjne utrwalające

Ćwiczenia te mają na celu osiągnięcie łatwości wyróżniania spośród innych poznane zagadnienie z interpunkcji; potwierdzenie słuszności uogólnienia ujmującego dane zagadnienie; zdobycie umiejętności ilustrowania ogólnej zasady odpowiednimi przykładami; zdobycie umiejętności wiązania nowej wiedzy ze zdobytą uprzednio i włączenia jej w system np. budowy składniowej zdań, treści zdań i wyrażzeń nie związanych z ich budową składniową, np.:

Przepisz podane zdania. Postaw znaki przestankowe na końcu każdego z nich i uzasadnij ich użycie.

Przestań rozmawiać

Wyjdź z klasy

Jutro będziesz dyżurnym

Kto zgubił klucze

Czyje pióro leży na podłodze

Na oknie postawimy kwiaty

Ćwiczenia interpunkcyjne kontrolne (sprawdzające)

Celem ćwiczeń kontrolnych jest nie tylko sprawdzenie wiadomości i umiejętności uczniów, ale także stwierdzenie występujących w klasie braków w zakresie interpunkcji, by je można było w dalszej pracy usunąć.

Dobrze opracowany sprawdzian – ćwiczenie interpunkcyjne na ogół zawiera zadania badające umiejętność samodzielnego myślenia i wnioskowania uczniów oraz sprawdzające ich sprawność w zakresie interpunkcji, np.

Przeczytaj podany tekst. Uzasadnij zastosowanie przecinków.

Po lekcjach znów popędzili na zamkowe wzgórze. Zastali tam gromadkę turystów, którzy latem zaczęli się już pojawiać w miasteczku. Rozglądali się po okolicy, robili zdjęcia na tle ruin. Piotrek uśmiechał się lekceważąco. Chłopcy siedzieli rzędkiem na występie dawnego muru obronnego. Ze strzępków rozmowy turystów zorientowali się, że właściwie nic nie wiedzą o historii, wykuli co trzeba z książek na pamięć i oprowadzali w lecie zwiedzających.

Ćwiczenia interpunkcyjne integracyjne

Z syntaktycznego charakteru interpunkcji polskiej wynika konieczność jej korelacji z nauką składni⁵.

Możliwość korelacji w programie nauczania języka polskiego w klasach IV – VIII przedstawia Tabela 7.

Tabela 7. Składnia i interpunkcja w programie

Klasa	Hasła programowe
1	2
IV	<ol style="list-style-type: none"> 1. Powtórzenie wiadomości o rodzajach zdań ze względu na cel wypowiedzi – zdanie oznajmujące, rozkazujące: kropka, pytajnik. 2. Zdanie wykrzyknikowe: wykrzyknik. 3. Poprawa błędów składniowych utrudniających rozumienie zdania albo całości tekstu: kropka, przecinek, pytajnik, wykrzyknik 4. Zdanie pojedyncze rozwinięte: przecinek oddzielający jednorodne części zdania. 5. Zdanie złożone: przecinek oddzielający części składowe zdania złożonego. 6. Zapis dialogu: kropka, przecinek, myślnik, pytajnik, wykrzyknik.
V	<ol style="list-style-type: none"> 1. Zdanie pojedyncze rozwinięte: przecinek i dwukropek przy wyliczaniu /głównie w opisie i sprawozdaniu/. 2. Zdanie pojedyncze zawierające spójnik współrzędności: stosowanie spójników synonimicznych. 3. Zdanie złożone współrzędnie i podrzędnie: przecinek oddzielający poszczególne człony zdania złożonego. 4. Wykorzystanie różnego typu wypowiedzi w formułowaniu planu ramowego i szczegółowego: kropka, nawias, przecinek, średnik, dwukropek. 5. Przekształcenie zdań pojedynczych na równoważniki zdań: kropka, pytajnik, wykrzyknik.
VI	<ol style="list-style-type: none"> 1. Rodzaje zdań współrzędnych złożonych –łącznych, rozłącznych, przeciwstawnych, wynikowych: przecinek oddzielający zdania współrzędne połączone spójnikowo i bezspójnikowo. 2. Spójnik międzyzdaniowy w zdaniu złożonym współrzędnie: przecinek przed spójnikiem: a, ale, lecz, więc, czyli. 3. Różnorodne konstrukcje zdaniowe występujące w formie mowy niezależnej: kropka, przecinek, wykrzyknik, pytajnik, cudzysłów, nawias, wielokropek, pauza.
VII	<ol style="list-style-type: none"> 1. Szyk zdań składowych w zdaniu złożonym podrzędnie, przecinek oddzielający zdanie podrzędne od nadrzędnego. 2. Wyodrębnienie zdania podrzędnego wpleczonego w zdanie nadrzędne oraz imiesłowowego równoważnika zdania: przecinek.

1	2
VIII	<p>3. Wyrazy poza związkami zdania – oddzielania wykrzyknika i wołacza odpowiednim znakiem interpunkcyjnym od pozostałej części zdania: przecinek, wykrzyknik.</p> <p>4. Zaznaczanie opuszczonych członów w zdaniu: myślnik.</p> <p>1. Zdanie wielokrotnie złożone: przecinek, kropka, średnik, dwukropek, cudzysłów, myślnik.</p> <p>2. Mowa zależna i niezależna: kropka, przecinek, średnik, myślnik, dwukropek, cudzysłów, nawias, wykrzyknik, pytajnik, wielokropek.</p> <p>3. Uzupełniania i powtarzanie wiadomości o zdaniu pojedynczym i złożonym (współrzędnie i podrzędnie).</p> <p>4. Cechy swoiste interpunkcji literackiej (w związku z lekturą)⁶.</p>

Przykładem tego rodzaju ćwiczeń mogą być następujące ćwiczenia interpunkcyjne, np.:

Przeczytaj podany zapis rozmowy. Co wyrażają poszczególne zdania? Jaka funkcję pełnią znaki przestankowe na końcu zdań?

- Chodź prędzej! Nie oglądaj się! Uważaj!
- A jak się nazywa pan na pomniku?
- Czym możesz nie zadawać pytań?
- Powiedz mamie!
- To jest Adam Mickiewicz.
- A kto to jest Mickiewicz?
- To sławny polski poeta.

Przeczytaj podane zdania i powiedz, kiedy stawiamy przecinek przed spójnikami: **i**, **albo**, **ani**, czy łączącymi współrzędne człony zespołów składniowych.

Janek i Marian dostali dziś piątki.

I Janek i Marian dostali dziś piątki.

Pójdę do kina z Wandą albo z Zosią.

Pójdę do kina albo z Wandą albo z Zosią.

Nie mogłem go przekonać namową ani prośbą.

Ani namową ani prośbą nie mogłem go przekonać.

W lipcu czy w sierpniu wyjedziesz nad morze?

Czy w lipcu czy w sierpniu wyjeżdżasz nad morze.

Zawartość podręczników szkolnych w zakresie ćwiczeń interpunkcyjnych przedstawia się następująco:

Tabela 8. Treść i liczba ćwiczeń interpunkcyjnych w podręcznikach klasy IV

Zagadnienie programowe	J. Wójcik, Język polski ⁷	M. Nagajowa, Polska mowa ⁸
1	2	3
I. ZDANIE POJEDYNCZE		
1. Przecinek oddzielający jednorodne części zdania	7 ćw.	6 ćw.
2. Przecinek oddzielający wyrazy poza zdaniem	4 ćw.	3 ćw.
3. Myślnik na początku wypowiedzi w partii dialogowej	1 ćw.	—
4. Kropka w zdaniu pojedynczym	8 ćw.	7 ćw.
5. Przecinek przed spójnikami	3 ćw.	1 ćw.
6. Przecinek oddzielający rozwinięte przydawki	—	—
7. Użycie znaków zapytania, wykrzykników, dwukropków i cudzysłowów	8 ćw.	6 ćw.
8. Średnik między członami zdania pojedynczego	—	—
II. ZDANIE ZŁOŻONE		
1. Przecinek w zdaniu podrzędnym połączonym bezspójnikowo ze zdaniem nadrzędnym	7 ćw.	4 ćw.
2. Przecinek w zdaniu złożonym, w którym jednym ze składników jest imiesłowy równoważnik zdania	1 ćw.	1 ćw.
3. Przecinek oddzielający zdanie podrzędne od nadrzędnego połączone spójnikowo	5 ćw.	8 ćw.
4. Znaki interpunkcyjne w zdaniach wtrąconych i nawiasowych	2 ćw.	1 ćw.
5. Przecinek w zdaniu współrzędnym przed spójnikami: a, jak, również	—	3 ćw.
6. Przecinek w zdaniu podrzędnym połączonym za pomocą zaimków względnych	2 ćw.	2 ćw.
7. Przecinek oddzielający w zdaniu podrzędnym przed spójnikami: że, ponieważ, chociaż, aby	4 ćw.	4 ćw.
8. Dwukropek przed wyliczeniem	1 ćw.	1 ćw.
9. Przecinek w zdaniu współrzędnym przed spójnikami przeciwstawnymi i wynikowymi	3 ćw.	—
10. Przecinek przed powtarzającymi się spójnikami	—	—
11. Średnik	—	—

Biorąc pod uwagę potrzeby interpunkcyjne uczniów klasy IV, które uzyskaliśmy z badań ogólnopolskich nad poziomem interpunkcji uczniów szkół podstawowych w roku 1987⁹, stwierdzamy, że podręczniki klasy IV zawierają wystarczającą liczbę ćwiczeń interpunkcyjnych, przewidzianych programem nauczania. Brak w nich natomiast ćwiczeń, które uzupełniłyby braki uczniów w zakresie przecinka oddziałającego rozwinięte przydawki, średnika między członami zdania pojedynczego, w zakresie przecinka w zdaniu złożonym, w którym jednym ze składników jest imiesłowny równoważnik zdania; w zakresie przecinka przed powtarzającymi się spójnikami i średnikiem w zdaniu złożonym. Więcej też powinno być ćwiczeń w zakresie użycia myślnika na początku wypowiedzi w partiach dialogowych, w zakresie znaków interpunkcyjnych w zdaniach wtrąconych i nawiasowych oraz dwukropka przed wyliczeniem.

Tabela 9. Treść i liczba ćwiczeń interpunkcyjnych w podręcznikach klasy V

Zagadnienie programowe	M. Jaworski Jęz. polski ¹⁰	M. Nagajowa, Język i świat ¹¹
1	2	3
I. ZDANIE POJEDYNCZE		
1. Przecinek oddzielający jednorodne części zdania	3 ćw.	—
2. Średnik w zdaniu pojedynczym	—	—
3. Przecinek oddzielający wyrazy poza zdaniem	2 ćw.	—
4. Myślnik na początku każdego składnika wyliczenia	—	—
5. Kropka na końcu zdania	2 ćw.	3 ćw.
6. Dwukropek przed wyliczeniem	2 ćw.	—
7. Przecinek przed spójnikami: ale, lecz , w funkcji przeciwstawnej i spójnikiem synonimicznym czyli	5 ćw.	—
8. Znaki interpunkcyjne po wyrazach w nawiasach	—	—
9. Cudzysłów w znaczeniu ironicznych i cytowanych wypowiedziach	—	—
II ZDANIE ZŁOŻONE		
1. Przecinek w zdaniu podrzędnym połączonym bezspójnikowo ze zdaniem nadrzędnym	3 ćw.	—
2. Przecinek w zdaniu złożonym, w którym jednym ze składników jest imiesłowny równoważnik zdania	—	—
3. Przecinek między zdaniem nadrzędnym i podrzędnym połączonymi bezspójnikowo	5 ćw.	2 ćw.
4. Interpunkcja w zdaniach wtrąconych i nawiasowych	—	—
5. Przecinek w zdaniach współrzędnych przed spójnikami: a, jak, również	6 ćw.	—
6. Przecinek w zdaniu podrzędnym przed zaimkami względnymi	3 ćw.	—

1	2	3
7. Przecinek w zdaniu podrzędnym przed spójnikami: że, ponieważ, chociaż, aby	4 ów.	—
8. Przecinek w zdaniu współrzędnym przed spójnikami przeciwstawnymi i wynikowymi	3 ów.	—
9. Przecinek przed powtarzającymi się spójnikami	2 ów.	—
10. Cudzysłów w zdaniu złożonym	—	—

Biorąc pod uwagę potrzeby interpunkcyjne uczniów klasy V, które uzyskaliśmy z badań ogólnopolskich nad poziomem interpunkcji uczniów szkół podstawowych, stwierdzamy, że podręczniki klasy V zawierają wystarczającą liczbę ćwiczeń interpunkcyjnych, przewidzianych programem nauczania. Brak w nich natomiast ćwiczeń, które uzupełniłyby braki uczniów w zakresie średnika w zdaniu pojedynczym, myślnika na początku każdego składnika wyliczania, znaków interpunkcyjnych po wyrazach w nawiasach i cudzysłowie w znaczeniach ironicznych oraz cytowanych wypowiedziach; przecinek w zdaniu złożonym, w którym jednym ze składników jest imiesłowy równoważnik zdania, interpunkcja zdania nawiasowego i wtrąconego oraz cudzysłów w zdaniu złożonym. Więcej też powinno być ćwiczeń w użyciu przecinka oddzielającego wyrazy poza zdaniem, dwukropek przy wyliczaniu, przecinek w zdaniu podrzędnym połączonym bezspójnikowo bądź połączonym zaimkami względnymi, przecinek przed powtarzającymi się spójnikami.

Tabela 10. Zestaw ćwiczeń interpunkcyjnych w podręcznikach szkolnych klasy VI

Zagadnienia programowe	M. Jaworski, Język polski ¹²	M. Nagajowa Polubić czytanie ¹³
1	2	3
I. ZDANIE POJEDYNCZE		
1. Przecinek oddzielający jednorodną część zdania	4 ów.	2 ów.
2. Średnik	—	—
3. Przecinek oddzielający wyrazy poza zdaniem	3 ów.	3 ów.
4. Myślnik	—	—
5. Przecinek przed spójnikami: ale, lecz, tylko w funkcji przeciwstawnej	1 ów.	1 ów.
6. Przecinek oddzielający jednorodną przydawkę	5 ów.	—
7. Znaki interpunkcyjne po wyrazach w nawiasach	—	—
8. Cudzysłów	2 ów.	1 ów.

1	2	3
II. ZDANIE ZŁOŻONE		
1. Przecinek między zdaniem nadrzędnym i podrzędnym połączonymi bezspójnikowo	3 ów.	2 ów.
2. Przecinek w zdaniu złożonym, w którym jeden ze składników jest imiesłowny równoważnik zdania	—	—
3. Przecinek w zdaniu podrzędnym połączonym spójnikowo	5 ów.	1 ów.
4. Znaki interpunkcyjne w zdaniach wtrąconych i nawiasowych	—	—
5. Przecinek w zdaniach współrzędnych przed spójnikami: a, jak, również	7 ów.	—
6. Przecinek w zdaniu podrzędnym połączonym zaimkiem względnym	5 ów.	2 ów.
7. Przecinek w zdaniu podrzędnym przed spójnikami: że, ponieważ, chociaż	4 ów.	3 ów.
8. Dwukropek przed wyliczaniem	—	—
9. Przecinek przed powtarzającymi się spójnikami	2 ów.	—
10. Przecinek przed spójnikami przeciwstawnymi w zdaniach współrzędnych i spójnikami wynikowych w tych zdaniach	8 ów.	—
11. Cudzysłów	2 ów.	1 ów.

Biorąc pod uwagę potrzeby interpunkcyjne uczniów klasy VI, które uzyskaliśmy z badań ogólnopolskich nad poziomem interpunkcji uczniów szkół podstawowych, stwierdzamy, że podręczniki klasy VI zawierają wystarczającą liczbę ćwiczeń interpunkcyjnych, przewidzianych programem nauczania. Brak w nich natomiast ćwiczeń, które uzupełniłyby braki uczniów w zakresie średnika, myślnika; przecinka w zdaniu złożonym, w którym jednym ze składników jest imiesłowny równoważnik zdania; znaków interpunkcyjnych w zdaniach wtrąconych i nawiasowych oraz dwukropka przed wyliczaniem. Więcej też powinno być ćwiczeń w użyciu przecinka przed spójnikami: *ale, lecz*, tylko w funkcji przeciwstawnej, użycia cudzysłowu, przecinka przed powtarzającymi się spójnikami.

Tabela 11. Zestaw ćwiczeń interpunkcyjnych w podręcznikach szkolnych klasy VII

Zagadnienia programowe	M. Jaworski, Jęz. polski ¹⁴	S. Sufinowa, Język polski ¹⁵
1	2	3
I. ZDANIE POJEDYNCZE		
1. Przecinek oddzielający jednorodne części zdania	2 ćw.	—
2. Średnik przy wydzieleniu równorzędnych członów zdania	—	—
3. Myślnik uogólniający	1 ćw.	—
4. Przecinek oddzielający wyrazy poza zdaniem	10 ćw.	—
5. Dwukropek przed wyliczaniem	2 ćw.	—
6. Przecinek przed spójnikami: ale, lecz w funkcji przeciwstawnej i spójnikami synonimicznymi czyli	3 ćw.	—
7. Przecinek przed spójnikami w funkcji dopowiedzenia	5 ćw.	—
8. Znaki interpunkcyjne po wyrazach w nawiasach	2 ćw.	—
9. Cudzysłów	3 ćw.	—
II. ZDANIE ZŁOŻONE		
1. Przecinek w zdaniu podrzędnym bezspójnikowym	5 ćw.	—
2. Przecinek w zdaniu złożonym, w którym jednym ze składników jest imiesłowy równoważnik zdania	10 ćw.	—
3. Interpunkcja w zdaniach wtrąconych i nawiasowych	7 ćw.	—
4. Przecinek w zdaniach współrzędnych przed spójnikami: a, jak, również	6 ćw.	—
5. Przecinek w zdaniach podrzędnych połączonych zaimkami względnymi	2 ćw.	—
6. Przecinek w zdaniach podrzędnych przed spójnikami: że, ponieważ, chociaż, aby	7 ćw.	—
7. Dwukropek przed wyliczaniem	2 ćw.	—
8. Przecinek w zdaniach współrzędnych przed spójnikami przeciwstawnymi i wynikowymi	8 ćw.	—
9. Przecinki przed powtarzającymi się spójnikami	3 ćw.	—
10. Cudzysłów	2 ćw.	—

Biorąc pod uwagę potrzeby interpunkcyjne uczniów klasy VII, które uzyskaliśmy z badań ogólnopolskich nad poziomem interpunkcji uczniów szkół podstawowych, stwierdzamy, że podręczniki klasy VII zawierają dostateczną liczbę ćwiczeń interpunkcyjnych, przewidzianych programem nauczania. Brak w nich natomiast ćwiczeń, które uzupełniłyby braki uczniów w zakresie średnika w zdaniu pojedynczym. Więcej też powinno być ćwiczeń w użyciu myślnika uogólniającego, dwukropka przed wyliczaniem, przecinka przed spójnikami **ale**, **lecz** w funkcji przeciwstawnej i spójnikami synonimicznymi czyli, znaków interpunkcyjnych po wyrazach w nawiasach oraz przecinków przed powtarzającymi się spójnikami.

Tabela 12. Zestaw ćwiczeń interpunkcyjnych w podręcznikach szkolnych klasy VIII

Zagadnienie programowe	J. Strutyński Język polski ¹⁶	K. Krajewski Język polski ¹⁷
1	2	3
I. ZDANIE POJEDYNCZE		
1. Przecinek oddzielający równorzędne człony zdania	7 ćw.	—
2. Średnik	1 ćw.	—
3. Przecinek oddzielający wyrazy poza zdaniem	4 ćw.	—
4. Myślnik uogólniający	2 ćw.	—
5. Kropka na końcu zdania	3 ćw.	—
6. Dwukropek przed wyliczaniem	2 ćw.	—
7. Przecinek przed spójnikami: ale , lecz w funkcji przeciwstawnej i spójnikiem synonimicznym czyli	5 ćw.	—
8. Przecinek przed spójnikami w funkcji dopowiedzenia	6 ćw.	—
9. Znaki interpunkcyjne po wyrazach w nawiasach	2 ćw.	—
10. Cudzysłów w znaczeniu ironicznym i cytowanych wypowiedziach	2 ćw.	—
II. ZDANIE ZŁOŻONE		
1. Przecinek w zdaniu podrzędnym bezspójnikowym	3 ćw.	—
2. Przecinek w zdaniu złożonym, w którym jednym ze składników jest imiesłowny równoważnik zdania	—	—
3. Przecinek oddzielający zdanie nadrzędne od podrzędne-go połączone bezspójnikowo	2 ćw.	—
4. Przecinek oddzielający zdania wtrącone i nawiasowe	4 ćw.	—
5. Przecinek w zdaniach współrzędnych przed spójnikami a , jak , również	3 ćw.	—
6. Przecinek w zdaniu podrzędnym przed spójnikami: że , ponieważ , choć , aby	3 ćw.	—
7. Przecinek w zdaniu podrzędnym przed zaimkami względnymi	5 ćw.	—

1	2	3
8. Dwukropek	1 ćw.	—
9. Przecinek w zdaniu współrzędnym przed spójnikami przeciwstawnymi i wynikowymi	4 ćw.	—
10. Przecinek w zdaniu złożonym współrzędnie przed powtarzającymi się spójnikami	3 ćw.	—

Biorąc pod uwagę potrzeby interpunkcyjne uczniów klasy VIII, które uzyskaliśmy z badań ogólnopolskich nad poziomem interpunkcji uczniów szkół podstawowych, stwierdzamy, że podręczniki klasy VIII zawierają dostateczną liczbę ćwiczeń ortograficznych, które uzupełniłyby braki uczniów w zakresie użycia średnika w zdaniu pojedynczym. Więcej też powinno być ćwiczeń w użyciu myślnika uogólniającego, dwukropka przed wyliczaniem, znaków interpunkcyjnych po wyrazach w nawiasach, użyciu cudzośćowu w znaczeniu ironicznym i w cytowanych wypowiedziach, w zakresie przecinka oddzielającego zdanie nadrzędne od podrzędnego połączone bezspójnikowo oraz dwukropka w zdaniu złożonym.

Znajomość problematyki ćwiczeń ortograficznych i interpunkcyjnych w zakresie ich roli w procesie nauczania oraz uporządkowanie dotychczasowego podziału ćwiczeń odnieśliśmy do zawartości tych ćwiczeń w podręcznikach szkolnych klas IV–VIII. Podręcznik szkolny pełni ważną rolę w procesie nauczania ortografii i interpunkcji, by lekceważyć jego zawartość materiałową.

Przeglądu ćwiczeń ortograficznych dokonaliśmy w dwóch aspektach: dydaktycznym /przepisywanie, pisanie z pamięci i pisanie ze słuchu/ i językoznawczym /ćwiczenia ortograficzno-słownikowe, ortograficzno-gramatyczne/, dzięki temu uniknęliśmy dotychczasowej typologii ćwiczeń ortograficznych, jaka prezentowana jest w znanych opracowaniach metodycznych.

PRZYPISY

¹Materiały do metodyki nauczania początkowego, Cz. I, Nauczanie języka polskiego w klasach I–IV, red. T. Wróbel. Warszawa 1959 s. 276–277

²Cz. Kupisiewicz: Podstawy dydaktyki ogólnej. Warszawa 1976 s. 139–142; K. Sońnicki: Dydaktyka ogólna. Wrocław 1959 s. 285–288

³„Studia Filologiczne” 1986 nr 19/20 Bydgoszcz WSP s. 166–183

⁴Bydgoszcz 1987

⁵Z. Saloni: O kształtowaniu umiejętności pisania na wyższym poziomie nauki szkolnej. Warszawa 1979 s. 54–74

⁶E. Polański: Dydaktyka ortografii i interpunkcji. Warszawa 1987 s. 173–174

- ⁷J. Wójcik: Język polski, Ćwiczenia i wiadomości z gramatyki oraz pisowni dla klasy 4. Warszawa 1981
- ⁸M. Nagajowa: Polska mowa, Podręcznik do języka polskiego. Warszawa 1981
- ⁹F. Nowak: Metoda statystyczna /kwantytatywna/ w nauczaniu ortografii. Bydgoszcz 1989
- ¹⁰M. Jaworski: Język polski, Ćwiczenia i wiadomości z gramatyki i pisowni dla klasy 5. Warszawa 1982
- ¹¹M. Nagajowa: Język i świat, Podręcznik do języka polskiego 5. Warszawa 1982
- ¹²M. Jaworski: Język polski, Ćwiczenia i wiadomości z gramatyki oraz pisowni polskiej dla klasy 6. Warszawa 1983
- ¹³M. Nagajowa: Polubić czytanie. Warszawa 1983
- ¹⁴M. Jaworski: Język polski, Gramatyka i ortografia, Podręcznik dla klasy siódmej szkoły podstawowej. Warszawa 1984
- ¹⁵S. Sufinowa: Język polski, Mowa rodzinna, Podręcznik do kształcenia literackiego i kulturalnego dla klasy siódmej szkoły podstawowej. Warszawa 1984
- ¹⁶J. Strutyński: Język polski, Gramatyka i ortografia, Podręcznik dla klasy ósmej szkoły podstawowej. Warszawa 1985
- ¹⁷K. Krajewski: Język polski, Echo z dna serca, Podręcznik do kształcenia literackiego i kulturalnego dla klasy ósmej szkoły podstawowej. Warszawa 1985

LES EXERCICES D'ORTOGAPHE ET DE PONCTUATION OBLIGATOIRES DANS LES MANUELS POUR LES CLASSES IV – VIII

Resumé

Les exercices d'ortographe et de ponctuation jouent un rôle important dans le processus de la maîtrise de la langue par l'élève. L'auteur propose une nouvelle répartition des exercices en question selon les critères didactiques et linguistiques.

Le manuel avec les exercices y-inclus joue un rôle important dans le processus de l'enseignement de l'ortographe et de la ponctuation d'où l'intérêt de l'auteur porté sur le contenu qualitatif – quantitatif des exercices d'ortographe et de ponctuation. En profitant des résultats des recherches en matière de fautes d'ortographe et de ponctuation relevées dans la langue écrite de l'élève, il faut procéder de sorte que la langue écrite de l'élève, il faut procéder de sorte que le nombre et la qualité des exercices dans le manuel correspondent aux besoins de l'élève en la matière.